

<https://doi.org/10.62837/2024.6.234>

MİRZƏYEV TÜRKSSEL BƏYLƏR

İxtisas: Filologiya (Azərbaycan dili)

E-mail turkselmirzyev@gmail.com

Bakı Slavyan Universiteti

DİVANI LÜĞƏT-İT-TÜRK ƏSƏRİNDƏ SAY VƏ ZƏRF DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Açar sözlər: Divani-Lüğət-it-Türk, söz yaradıcılığı, məhsuldar şəkilçilər, addüzəldən şəkilçilər, feildüzəldən şəkilçilər .

Keywords: Divani-Lüğət-it-Türk, wordformation, productive suffixes, name-formingsuffixes, verb-formingsuffixes

Ключевые слова: Дивани-ловарь-it-Турецкий , создание слов, продуктивные суффиксы, суффиксы от аддузель, суффиксы изменения глагола .

Divani Lüğət-it-Türk” həm XI əsrdə söz varlığının genişliyini, müxtəlifliyini nümayiş etdirir, həm də o dövrdə insan və cəmiyyət həyatıyla, türklərin maddi və mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı maraqlı qeydləri özündə cəmləyir. Bu baxımdan zamanımızdan təxminən min il əvvəl yazılan bu abidə, türkcənin ilk lüğəti olmaqdan kənar bir çox tədqiqatçının dediyi üzrə tarixi və mədəni müraciət qaynaqlarımızın da ilkələrindəndir. Cəmiyyətlərin həyat formaları, dünyanı anlayışları o cəmiyyətin dilində də özünü göstərir. Əsər, təxminən bir yüzillikdir ki, türkologiya elminin başlıca araşdırma mövzularından biri olmuşdur. Lüğət, ədəbiyyat baxımından əhəmiyyətli olduğu qədər mədəniyyət xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımından da qiymətlidir.

Divanda kifayət qədər sözlər vardır ki , derivatoloji cəhətdən tədqiqata yararır.

Dil tarixi hadisədir. Dilin inkişafı həmin xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır. Dilimizin inkişaf prosesi onun daxili qanunauyğunluqlarına uyğun şəkildə davam etmişdir. Müasir ədəbi dilimizin söz yaradıcılığına aid spesifik, möhkəm qayda-qanunları bu inkişaf prosesində yaranmışdır.

Tarixən dilimizin hansı vəziyyətdə olması, fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat almaq üçün qədimi mənbələrə müraciət edirik bunlardan ən önəmlisi isə Divani-Lüğət-it-Türk abidəsidir .

Lüğətdəki sözlərin derivatoloji xüsusiyyətlərinə keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı üç prosesdə əmələ gəlir.

- 1.Sözlərin leksik yolla əmələgəlmə prosesi;
- 2.Sözlərin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi;
- 3.Sözlərin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi;

Hər üç proses bir – birləri ilə sıx bağlıdır, hər biri digərinin yaranmasında və inkişafında böyük rola malikdir.

Adlardan ad düzəldən şəkilçilərə nəzər yetirməzdən əvvəl ümumi şəkildə qeyd edək ki, morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin bəzi ümumi götürülən xüsusiyyətləri vardır. Bunları aşağıdakı kimi təsnif edib ümumiləşdirə bilərik;

- 1) Şəkilçilərin leksik və ya qrammatikliyi
- 2) Törəmə yolları
- 3) Fonetik xüsusiyyətləri
- 4) Məna növləri

Şəkilçilərin yaratdığı sözlərə əsasən bu cür qruplaşdırıla bilərik:

- 1) Ad düzəldən şəkilçilər
  - a) Adlardan ad düzəldənlər
  - b) Fəllərdən ad düzəldənlər
- 2) Fəl düzəldən şəkilçilər
  - a) Adlardan fəl düzəldənlər
  - b) Fəllərdən fəl düzəldənlər

Söz yaradıcılığı prosesi zamanı şəkilçilərin intensivliyinə görə şəkilçilər iki yerə ayrılır.

- 1) Məhsuldar şəkilçilər
- 2) Qeyri-məhsuldar şəkilçilər

“Divanı-lüğət-it-türk” əsərində adlardan say düzəldən şəkilçilər.

Müasir dildə saylar **-ıncı, -larla, -lərlə, -larca, -lərcə -acıq, -ncı** şəkilçiləri vasitəsilə yaradılır. Hazırkı saylarımızın böyük hissəsinin türk sözləri olduğunu nəzərə alsaq, onların əksəriyyəti eynilə və ya bir iki hərf fərqliliyi ilə divanda mövcuddur. Məsələn: iki-ekki-iki-ikki (2)(h2,s364), səkiz-sekiz-sekkiz-sekkis (8)(h2, s364), toxsun (90) (h2, s364). Və Divanı-lüğət-it-türk əsərindəki saylardan əsasən sıra sayları ən çox morfoloji yollarla söz yaratmışdır. Bu morfemlərdən ən çoxu -nc, -nç, -ınc, -ınç, -ünc, -ünç, -ndi şəklində təzahür etmişdir müəyyən miqdar saylarına qoşularaq yeni mənalı eyni qrammatik mənalı sıra saylarını əmələ gətirmişdir. Amma maraqlı cəhət budur ki, bu şəkilçilərdən heç biri, çağdaş leksikonumuzda birə-bir işlədilmir hər biri hərfi aspektdən müəyyən qədər dəyişikliyə uğramışdır.

-ünç – şəkilçisi: ö, ü kimi fonemlərlə bitən saylara qoşulur. Məsələn: üçüncü(h1, S189), dördüncü nənq(h1,s189) tipli düzəltmə saylarda “üç” və “dört” saylarına -ünç leksik şəkilçisi artırılaraq müəyyən sıranı bildirən sıra sayından istifadə edilmişdir. Və hazırda -ıncı şəkilçisi kimi işlədilir.

-nç – şəkilçisi: ikinci = ikinci (h3, s384), yigirminç nənq-iyirminci nəsne (h3, s384) kimi sözləri düzəldən -nç morfeminin fonetik tərkibinə nəzər salsaq görərik ki, müasir dilimiz üçün yad olan bir xüsusiyyət olan saitsiz şəkilçinin işlədilməsi halı baş vermiş. Böyük ehtimalla adıgedən ünsür tarixi inkişaf dövründə ya tərkibinə dair qəbul edərək dəyişmiş, yaxud tamamilə itib batmışdır. Belə say düzəldən bir neçə şəkilçi vardır. **-lə –şkilçisi:** müasir dövrümüzdə adlardan feil(üzlə,izlə), gözle

görülə bilməyən isimlərə qoşularaq zərf əmələ gətirən bu məhsuldar morfev vaxtilə bir, iki , üç, dörd kimi müəyyənlik bildirən miqdar saylarına qoşulub. Amma burada sıra məzmunundan çox dəfə , çoxlu kimi numerativ sözlərə bənzəmişdir . Məsələn: bir tilkü tədrisin ikilə soymas(h3 , s207) nümunəsində “iki” sayına -lə səkilçisi qoşularaq : bir tülkünün dərisi iki dəfə soyulmaz(h3, s230) “iki dəfə” mənasını ifadə etmişdir.

İnç –şəkilçisi: əsasən qalın saitli sözlərə qoşularaq sıra , cərgə məzmunu yaradır. Məsələn: birinç nənq(h3,s323) nümunəsində bir müəyyən miqdar sayına artırılaraq “birinci nəsnə” mənasını ifadə etmişdir. Eyni hal digər saylarda da özünü göstərir: beş+inç=beşinci (h3 , s189) Ümumiyyətlə,-inci,inci, -uncu, -üncü şəkilçisi hazırki dövrümüzdə əsasən konkret say bildirən saylara artırılır(əllinci, onuncu) amma bəzi hallarda əvvəl,orta, axır kimi zərflərə qoşulub say yarada bilər(əvvəlinci , sonuncu, axırıncı) ,lakin unutmamaq olma ki, bu tipli ifadələrdə konkretlik az olur , həmçinin bu hala “Divani-lügət-it-türk” əsərində rast gəlinmir. Bu da fərq kimi diqqətimizdədir.

-ndi şəkilçisi: ən çox iki sayına qoşularaq müəyyən məna çaları yaradır. Məsələn: ikinci(h1,s190)ikinci , ikindinqinq(h1, s235)- birin birinin . Hal hazırda bəzi sözlərdə səkilçiləsərək dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. İkinci namazı və yaxud ikinci vaxtı mənasında işlənir. Bu hal-hazırda müstəqil şəkilçi kimi qəbul edilmir və daşlaşmışdır. Həmçinin toplu sayları əmələ gətirən -gü , -gün, -agü, -ağu , -əgü şəkilçiləri əsasən miqdar saylarına birləşərək yeni mənalı ifadələr təqdim edir .

Məsələn: barınqlar ikigü(h2 , s66) cümləsi “ikiniz gedin” mənasını ifadə edir.

-a şəkilçisi: əsasən numerativ sözlər düzəldir . Məsələn: bir kata – bir dəfə , kaç kata-neçə dəfə (h1 s476) . Belə numerativ sözlər cümlə daxilində saydan sonra işlədilərək onun mənasına dəqiqlik verir .

-unç şəkilçisi: sonu o və u saitaləri sonlanan müəyyən miqdar sayına artırılaraq say yaradır. Məsələn : onunç yarmak -onuncu pul(h1, s190) . Bu lügətdə təklik, onluq ,tümən artırmaqla yeni mənalı saylar əmələ gəlmişdir . İyirmilik , otuzluq, onluq say sistemlərinə o qədər də çox təsadüf edilmir. Göstərilənlər də derivatoloji səviyyədə tədqiqata cəlb edilmişdir.

“Divani-lügət-it-türk” əsərində zərf düzəldən şəkilçilər:

Zərflərin sayı dilimizdə az olduğuna görə sözdüzəltmə prosesində müəyyən qədər çox iştirak edə bilmir. Beləliklə, düzəltmə sözlərin azlığı zərf düzəldən şəkilçilərin işlənmə areallarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Azərbaycan dilində həm adlardan, həm də feillərdən zərf əmələ gətirən kifayət qədər şəkilçilər vardır. Divanda zərflərə az təsadüf edir , işlədilən zərflərin də əksəriyyəti yer, zaman , təzi-hərəkət məna çaları yaradan sözlərdir. Müasir Azərbaycan dilində -ca , -cə, -da, -da, -dan , -dən , -casına, -ən, -cadan, -cədən, -la, -lə, -yana, -yanə, -anə, kimi leksik şəkilçilər işlədilərək zərflər yaardılır. Sözügedən abidədə işlədilən düzəltmə zərflərin tərkibində istifadə edilən şəkilçilər isə tamam fərqlidir. Diqqətlə nəzərdən keçirsək -dün , -ça , -çə, -in, -in, -yu , -yü, -tən, -tın, -ə, -mişcə kimi şəkilçilər işlədilmişdir. Dövrümüzlə belə fərqliliyin olmasının əsas səbəblərindən biri də ondadır ki, ərəb-fars dilləri ilə əlaqədə xeyli sayda sözlər bizə keçmişdir. Əlbəttə, bu hadisə

derivatoloji aspektə də təsir göstərib. Gəlin divandakı nümunələrə nəzər salaq.. -la, -lə şəkilçisi : əsasən konkret olmayan isimlərə qoşulan bu şəkilçi zərf əmələ gətirir. Məsələn: ol ışıq yanqıla kıldı (h3 , s329) nümunəsində “yanqı” kökünə artırılaraq “yenidən, təkrar”(h3,s329) mənasına gəlmişdir. Maraqlı haldır ki, divandakı nümunələrin əksəriyyətində bu morfem əlamət bildirən sözlərə qoşulmuşdur. Və ya “çınla boğar(h1,s150) yəni gerçəkdən boğar (h1,s150) ifadəsində də “çın” zərfinə “la” səkilçisi qoşularaq yeni mənalı zərf əmələ gəlib. Başqa bir nümunədə “tün+lə- gecə ikən” (h3 ,s79) “tün” zərfinə -lə şəkilçisi artırılaraq yeni mənalı zaman məzmunlu zərf yaradılıb.

-ın, -in, -un, -ün şəkilçisi: hazırki dövrümüzdə az hallarda zərf əmələ gətirən bu şəkilçi ancaq daşlaşmış zərflərdə mövcuddur. Buna baxmayaraq divanda kifayət qədər nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Daha çox kəmiyyət etibarilə isimlərə qoşulan morfemimiz , -la şəkilçili tərz-i-hərəkət məzmunlu sözlərlə ifadə edilir. Məsələn: edhgülügün- yaxşıqla (h1 ,s186) , kütüklükün- səmimiyyətlə (h2, s162) , biçəkin-bıçaqla(h3, s364) kimi sözlərin məna qarşılıqlığına baxdıqda isə bu fikir bir daha öz əksini tapır. Amma digər mənaların verildiyi misalların da sayı az deyil . Məsələn: saranlığın-xəsislikdən(h1 , s481), otun- ot kimi (h1 , s242)

Sonda Müasir Azərbaycan dilində düzəltmə sayların sayı o qədər də çox deyil və onlar düzəltmə sifətlər, isimlər, feillərdən fərqli olaraq, saylar həmişə saylardan bəzən isə isim, sifət, zərf, əvəzlilərdən düzəlir . Əgər biz bu gün zərflərdən danışsa olsaq onların bir hissəsi saylarla(az, çox, xeyli), digər hissəsi sifətlərlə(gözəl , yaxşı, qəşəng) kimi sözlərlə oxşarlıq təşkil edir . Bu da onun yeni bir dil hadisəsi olması fikrini formalaşdırır. Ancaq bizim abidəmizdə bir çox zərflər işlədilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmud Kaşğari Divani-lüğət-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər, I cild, Bakı, Ozan, 2006,512 səh
2. Mahmud Kaşğari Divani-lüğət-it-türk. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər, II cild, Bakı, Ozan, 2006, 512 səh
3. Mahmud Kaşğari Divani-lüğət-it-türk.. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan Ramiz Əskər, III cild, Bakı, Ozan,2006, 512 səh
4. Ramiz Əskər. Mahmud Kaşğarının 1000 illik yubileyinə 1000 bibliografik göstərici, Bakı, “MBM”,2008,510 səh.
5. Səlim Cəfərov.Müasir Azərbaycan dili. Leksika,Bakı ,Şərq-Qərb , 2007, 192 səh.

Mirzəyev Türksel Bəylər oğlu

DİVANİ LÜĞƏT-İT-TÜRK ƏSƏRİNDƏ SAY VƏ ZƏRF DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

Xülasə

Müasir Azərbaycan dilində düzəltmə sayların sayı o qədər də çox deyil və onlar düzəltmə sifətlər, isimlər, feillərdən fərqli olaraq, saylar həmişə saylardan bəzən isə

isim, sifət, zərf, əvəzlilərdən düzəlir . Əgər biz bu gün zərflərdən danışıq olsaq onların bir hissəsi saylarla(az, çox, xeyli), digər hissəsi sifətlərlə(gözəl , yaxşı, qəşəng) kimi sözlərlə oxşarlıq təşkil edir . Bu da onun yeni bir dil hadisəsi olması fikrini formalaşdırır. Ancaq bizim abidəmizdə bir çox zərflər işlədilmişdir. Müasir Türk xalqlarının dil tarixini izləmək üçün “Dədə-Qorqud kitabı” və M. Kaşğari “Divan”ının əhəmiyyətli rolu var. Bu qədim mənbələr əsasında müasir Türkcələrdə səciyyəvi inteqrasiya əlamətlərini və ortaqlıq təşkil edən leksik yarusları üzə çıxarmaq mümkündür. Əslində, qədim Türkün leksik qatını ortaya qoyarkən türkologiya bu qədim mənbələrə çox dəstək olmuşdur, lakin bir Türkcənin dialekt sözlərini digər Türkcələrlə müqayisəli təhlil etmək daha az diqqət çəkib. “Qorqud kitabı” və Kaşğari “Divan”ın materialları əsasında ümumtürk dillərinin qarşılıqlı inteqrasiya cəhətlərini mükəmməl şəkildə açığa çıxarmaq olar ki, bütün bunlar qohum xalqların etnosiyası və mədəniyyətini aydınlatmaqda çox böyük önəm kəsb edir.

ЧИСЛО И НАРЕЧИЕ В DIVANI LÜGAT-IT-TURCECKOM ПРОИЗВОДСТВЕ ПРЯМЫЕ ИСПОЛНИТЕЛИ

Резюме

По материалам встреч Мирзаева Тюрксея Бейлар оглы В заключение отметим, что количество наречных числительных в современном азербайджанском языке не так велико . И в отличие от наречных прилагательных, существительных и глаголов, числительные всегда образуются от чисел, а иногда и от существительных, прилагательных, наречий и местоимений. Если говорить сегодня о наречиях, то часть из них похожа на числа (несколько, много, много), а другая часть на прилагательные (красивый, хороший, стильный). Это формирует представление о том, что это новое языковое явление. Однако в нашем памятнике использовано много наречий. Язык – это исторический феномен. Развитие языка тесно связано с историей этого народа. Процесс развития нашего языка продолжался по своим внутренним закономерностям. В процессе этого развития были созданы конкретные, твердые правила словообразования нашего современного литературного языка.

Чтобы получить информацию об историческом положении нашего языка, фонетических, лексических и грамматических особенностях, мы обращаемся к древним источникам, важнейшим из которых является памятник Дивани-Лугат-ит-Тюрк. Поскольку количество наречий в нашем языке невелико, они не могут активно участвовать в процессе редактирования слова. Таким образом, нехватка замен слов имеет серьезные последствия для областей обработки наречий. В азербайджанском языке достаточно суффиксов, образующих наречия как от существительных, так и от глаголов. В Диване мало наречий, и большая часть используемых наречий — это слова, создающие оттенки значения места, времени, стиля-движения.

Mirzayev Türksel

**NUMBER AND ADVERB IN DIVANI LÜGAT-IT-TURKISH WORK
DIRECT ARTISTS.**

Summary

According to the meetings of Mirzayev Türksel Beylar son's in conclusion, the number of adverbial numerals in Modern Azerbaijani language is not so large, and unlike adverbial adjectives, nouns, and verbs, numerals are always formed from numbers, and sometimes from nouns, adjectives, adverbs, and pronouns. If we talk about adverbs today, some of them are similar to numbers (a few, many, a lot), and the other part to adjectives (beautiful, good, stylish). This forms the idea that it is a new language phenomenon. However, many adverbs were used in our monument. Language is a historical phenomenon. The development of the language is closely related to the history of that nation. The development process of our language continued according to its internal regularities. The specific, solid rules of word creation of our modern literary language were created in this development process. Due to the small number of adverbs in our language, they cannot participate much in the word-editing process. Thus, the paucity of modifying words significantly affects the processing areas of adverbial suffixes. In the Azerbaijani language, there are enough suffixes that form adverbs from both nouns and verbs. There are few adverbs in Divan, and most of the adverbs used are words that create shades of meaning of place, time, style-movement.

To get information about the historical situation of our language, phonetic, lexical and grammatical features, we turn to ancient sources, the most important of which is the Divani-Lüğat-it-Turk monument.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 03.06.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 28.06.2024

**Rəyçi: dos.X.A.Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**